LingVaria
Rok XXI (2026) | 2 (42) | s. 21–36
https://doi.org/10.12797/LV.21.2026.42.02
Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Rafał L. Górski
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
rafal.gorski@ijppan.pl

Alina Kravchuk
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
bilousalina8@gmail.com

WARTOŚĆ STYLISTYCZNA FORMANTÓW SŁOWOTWÓRCZYCH W ŚWIETLE DANYCH KORPUSOWYCH[1]

Słowa klucze: słowotwórstwo, rzeczownik, nomen subiecti, zróżnicowanie stylistyczne języka, korpus, analiza odpowiedniości

Keywords: word-formation, noun, nomen subiecti, stylistic variation, corpus, correspondence analysis

1. Wprowadzenie

Funkcja stylistyczna formantów w polonistycznych badaniach słowotwórczych nie znajduje się w centrum uwagi. W niniejszej pracy chcielibyśmy w jakiejś mierze wypełnić tę lukę. Punktem wyjścia jest dla nas założenie, że udział wyrazów tworzonych z danymi formantami w poszczególnych typach tekstów świadczy pośrednio o właściwościach stylistycznych tychże formantów. Innymi słowy, z faktu, że w określonym typie tekstów wyrazów pochodnych utworzonych za pomocą danego

[1] Udział autorów wynosi 65% (Alina Kravchuk) i 35% (Rafał L. Górski). Autorzy w tym miejscu chcieliby podziękować anonimowym Recenzentom za wnikliwe uwagi i cenne sugestie, które przyczyniły się do podniesienia jakości niniejszej pracy.

formantu występuje więcej lub mniej niż w pozostałych typach tekstów, próbujemy wnioskować o jego nacechowaniu stylistycznym.

Czy formanty pełnią funkcję stylistyczną? W literaturze przedmiotu różnice dotyczą nie tyle samego istnienia stylistycznych właściwości formantów, ile sposobu ich ujmowania i interpretacji. Część badaczy postrzega właściwości stylistyczne formantów w szerszej perspektywie pragmatycznej, inni natomiast mówią wprost o ich funkcji stylistycznej.

Oprócz bezspornych funkcji formantów, mianowicie strukturalnej, gramatycznej, semantycznej przedmiotowej i semantycznej jakościowej (Grzegorczykowa, Puzynina 1979: 319), Stanisław Grabias wyróżnia również funkcje pragmatyczne. W ich obrębie wydziela komponent modalny, emocjonalny i metajęzykowy. Ten ostatni występuje wtedy, gdy „formant jest odbierany jako wykładnik określonej stylistyczno-socjalnej odmiany języka" (Grabias 1981: 53). Takie podejście wiąże funkcjonowanie stylistyczne formantów z intencją nadawcy i sytuacją komunikacyjną, a więc lokuje je w obrębie pragmatycznego opisu języka.

Podobnie widzi tę kwestię Alicja Nagórko, która pragmatyczną funkcję formantu słowotwórczego wiąże z reinterpretacją zastanej formy słowotwórczej w ramach gry językowej oraz ze stylistycznym doborem środków słowotwórczych (Nagórko 2007: 178, 225). Również Maciej Grochowski rozpatruje zagadnienia stylistyczne w perspektywie pragmatycznej, omawiając relacje między kwalifikatorami stylistycznymi a pragmatycznymi (Grochowski 2008: 49).

Inaczej ujmują tę kwestię badacze, którzy wskazują na możliwość przypisywania formantom funkcji wykraczających poza ich podstawowe funkcje słowotwórcze. Natalia Siudzińska wyróżnia trzy grupy wykładników formalnych o funkcji ekspresywnej: deminutywne, augmentatywne oraz *stricte* ekspresywne (Siudzińska 2015: 451). Kwestia ekspresywności formantów pozostaje przy tym związana z ich właściwościami stylistycznymi, choć oba pojęcia nie są tożsame. Krystyna Waszakowa, opisując rozwój zasobu leksykalnego współczesnej polszczyzny, wskazuje na procesy specjalizacji stylistycznej, które obejmują również zjawiska związane z funkcjonowaniem formantów (Waszakowa 2005: 6).

Przegląd ten dowodzi, że w literaturze przyjmuje się, iż formanty mogą nieść również ładunek stylistyczny, różnice dotyczą natomiast sposobu jego interpretacji. Dla części autorów jest to element funkcji pragmatycznych, inni natomiast wyodrębniają funkcję stylistyczną jako odrębny aspekt opisu słowotwórczego.

Rozbieżności przedstawione w literaturze wynikają częściowo z odmiennego rozumienia podstawowych pojęć oraz z niejednakowego zakresu przypisywanego terminom *funkcja stylistyczna*, *wartość stylistyczna* i *funkcja ekspresywna*. Dlatego na potrzeby niniejszego artykułu przyjmujemy następujące rozróżnienia terminologiczne. Przez funkcję stylistyczną formantu rozumiemy jego potencjalną zdolność do współtworzenia określonych efektów stylistycznych w derywatach, ujawniającą się w odpowiednich warunkach użycia (por. Grabias 1981: 144; Nagórko 2007:

224–225). Wartość stylistyczną formantu rozumiemy natomiast jako empirycznie obserwowaną tendencję do współwystępowania z określonymi typami tekstów lub do współtworzenia określonych efektów stylistycznych (por. Kaproń-Charzyńska 2011: 63–64). W niniejszym badaniu rekonstruujemy ją pośrednio na podstawie rozkładu formantów w różnych typach tekstów. Przyjęte rozróżnienie ma również konsekwencje metodologiczne. Funkcję stylistyczną traktujemy jako kategorię teoretyczną odnoszącą się do potencjału formantu do współtworzenia określonych efektów stylistycznych. Wartość stylistyczną rozumiemy natomiast jako empirycznie rekonstruowaną charakterystykę jego rzeczywistych użyć, ustalaną na podstawie rozkładu formantu w różnych typach tekstów.

Funkcji ekspresywnej nie utożsamiamy z funkcją stylistyczną, ponieważ odnosi się ona przede wszystkim do wyrażania emocjonalnego stosunku nadawcy, podczas gdy funkcja stylistyczna obejmuje szerszy zakres zjawisk związanych z funkcjonowaniem jednostek słowotwórczych w różnych typach tekstów (por. Kaproń-Charzyńska 2007: 154, 2014: 69–70). Traktujemy zatem funkcję ekspresywną jako jeden z mechanizmów mogących prowadzić do uzyskania określonego efektu stylistycznego, ale niewyczerpujący całego zakresu zjawisk stylistycznych związanych z funkcjonowaniem formantów. Takie rozumienie omawianych pojęć stanowi podstawę dalszych analiz i wyznacza sposób interpretacji wyników przedstawionych w niniejszym artykule.

Kolejnym zagadnieniem dyskutowanym w literaturze jest pytanie, czy wartość stylistyczna formantu może być niezależna od wartości stylistycznej podstawy słowotwórczej. Znaczna część badaczy zakłada, że właściwości stylistyczne formantów pozostają w ścisłym związku z właściwościami stylistycznymi podstaw słowotwórczych. Takie podejście reprezentują m.in. Halina Kurkowska i Stanisław Skorupka, którzy przyjmują, że wartość stylistyczna podstawy determinuje właściwości stylistyczne formantu, z którym ta podstawa się łączy (Kurkowska, Skorupka 2001: 53–55). Związek ten badacze wyjaśniają na różne sposoby. Krystyna Waszakowa twierdzi, że „afiksy obce przywołują zazwyczaj ten sam styl, co wyrazy, z których zostały wyabstrahowane" (Waszakowa 1989: 110). Powiązania między typami tekstów a formantami derywującymi *abstracta* analizuje również Wojciech Guz, wykorzystując dane o ich rozkładzie w różnych typach tekstów (Guz 2010: 451).

Rafał Zarębski, podobnie jak Waszakowa, ujmuje stylistyczne właściwości formantów w relacji do ich podstaw słowotwórczych. Opisując prefiksy obcego pochodzenia, zestawia on przynależność stylistyczną podstawy i derywatu, co pozwala mu wydobywać stylistyczne właściwości samych prefiksów, ujawniające się w konkretnych realizacjach leksykalnych. Jednocześnie zwraca uwagę, że synonimiczne afiksy rodzime i obce funkcjonują zazwyczaj w odmiennych obszarach stylistycznych, różnią się pewnymi niuansami znaczeniowymi i pełnią nieco odmienne funkcje pragmatyczne (Zarębski 2012: 318). Przywołane poglądy łączy przekonanie, że właściwości stylistyczne formantu pozostają w ścisłym związku z właściwościami

stylistycznymi podstaw słowotwórczych, choć autorzy odmiennie ujmują charakter i zakres tej zależności.

Nie wszyscy badacze uznają jednak, że zależność tę można wyjaśnić wyłącznie przez odwołanie do podstawy słowotwórczej. Część autorów podkreśla, że o wartości stylistycznej derywatu współdecydują zarówno podstawa, jak i formant. Izabela Ejsmunt zwraca uwagę, że obok stylistycznie nacechowanego formantu istotną rolę odgrywa również podstawa słowotwórcza, zwłaszcza wtedy, gdy „ładunek emocjonalny zawarty jest w wyrazie fundującym" (Ejsmunt 2007: 19). Z kolei Iwona Kaproń-Charzyńska zauważa, że wartość stylistyczna derywatu nie zawsze jest dziedziczona po podstawie słowotwórczej ani też nie zawsze formant wnosi do derywowanego wyrazu wartość stylistyczną.

> Stwierdzenie, czy jakiś formant pełni funkcję stylistyczną, jest możliwe, jeśli zna się jego wartość stylistyczną i wartość stylistyczną podstaw, z którymi się łączy (Kaproń-Charzyńska 2011: 62).

W obu ujęciach przyjmuje się, że właściwości stylistycznych formantu nie można rozpatrywać w oderwaniu od podstawy słowotwórczej, różnią się jednak oceną udziału formantu w kształtowaniu wartości stylistycznej derywatu.

Oprócz relacji między podstawą słowotwórczą a formantem zwraca się również uwagę na rolę kontekstu użycia. Jak zauważa Sławomir Gala, wartość ekspresywna jednostek językowych zależy nie tylko od ich budowy formalnej, lecz także od płaszczyzny stylistycznej, kontekstu użycia, intencji nadawcy oraz możliwości percepcyjnych odbiorcy (Gala 1983: 129). Spostrzeżenie to można odnieść również do formantów słowotwórczych, których funkcja stylistyczna ujawnia się w określonych warunkach komunikacyjnych. Anna Kostecka-Sadowa, analizując gwarę lwowską, również wskazuje, że formanty mogą być stylistycznie neutralne bądź nacechowane, podobnie jak podstawy słowotwórcze (Kostecka-Sadowa 2020: 293–294). Autorka koncentruje się przede wszystkim na ich nacechowaniu emocjonalnym. Violetta Jaros, analizując funkcje sufiksów *-ina* // *-iny*, podkreśla, że formanty te wykazują określoną wartość stylistyczną, zależną od kontekstu ich użycia. W osobistych listach wiążą się one z ewokowaniem swojskości, wartości rodzimych i tradycji, natomiast w narracji historycznej służą tworzeniu stylizacji archaicznej lub podniosłej (Jaros 2022: 184). Ich podniosła wartość stylistyczna wynika z nacechowania tworzonych za pomocą tych formantów nazw czynności i aktów uroczystych (ibid.: 182–183). Podobnie Tomasz Kurdyła, omawiając pragmatyczne funkcje formantów, zwraca uwagę, że pełnią one także funkcję stylistyczną (Kurdyła 2015b: 64). Jej przejawem jest m.in. możliwość różnicowania wartości stylistycznej derywatów tworzonych od tej samej podstawy za pomocą różnych formantów. Zjawisko to autor ilustruje również na przykładzie konkurencji formantów w nazwach mieszkańców (Kurdyła 2015a: 191–192). Przywołane ujęcia pokazują, że właściwości stylistyczne formantów

ujawniają się nie tylko w relacji do podstawy słowotwórczej, lecz także w konkretnych kontekstach użycia, które mogą wpływać na ich interpretację stylistyczną.

Odrębnym zagadnieniem podejmowanym w literaturze jest sposób badania funkcji stylistycznej formantów. Różnice dotyczą zarówno doboru materiału badawczego i metod analizy, jak i samego przedmiotu oceny. Alicja Nagórko zauważa, że szczególnie użytecznym materiałem do badania funkcji stylistycznej formantów są pary derywatów utworzonych od tej samej podstawy słowotwórczej, różniących się formantem i wartością stylistyczną, np. *Warszawianin – Warszawiak* (Nagórko 2007: 225). Ponieważ derywaty te różnią się jedynie formantem, umożliwiają one stosunkowo łatwą obserwację jego funkcji stylistycznej. Podobne pary derywatów określa się również jako synonimy słowotwórcze (Jadacka 1986: 406; Kaliszan 1999: 27), dublety słowotwórcze (Buttler 1990: 314) lub synonimy pragmatyczne (Nagórko 2007: 225).

Jednym z proponowanych sposobów oceny właściwości stylistycznych leksemów jest metoda testowo-introspektywna stosowana przez Andrzeja Markowskiego (1987). Badacz określa przynależność wyrazów do poszczególnych odmian polszczyzny za pomocą testów opartych na schematycznych zdaniach reprezentujących różne odmiany języka, sprawdzając, czy użycie danego leksemu jest w nich naturalne i akceptowalne, czy też wywołuje poczucie nieodpowiedniości stylowej.

Na ograniczenia poszczególnych metod badawczych zwraca uwagę I. Kaproń-Charzyńska. Autorka zauważa, że różnice interpretacyjne wynikają przede wszystkim z odmiennego przedmiotu analizy – ocenie poddawany jest albo sam formant, albo derywat zawierający formant (Kaproń-Charzyńska 2011: 65). Najczęściej stosowanymi kryteriami są intuicja językowa oraz kwalifikatory słownikowe, jednak oba źródła mają istotne ograniczenia, dlatego proponuje ona uzupełnienie intuicji językowej wynikami badań ankietowych. Z kolei K. Waszakowa, wykorzystując dane pochodzące ze słowników frekwencyjnych, analizuje częstość występowania derywatów z obcymi formantami w różnych typach tekstów, co pozwala jej empirycznie zweryfikować intuicyjne oceny stylistyczne dotyczące formantów obcych oraz opisać rywalizację dubletów słowotwórczych prowadzącą do zaniku form nacechowanych stylistycznie (Waszakowa 1989: 109–114).

Przegląd badań pokazuje, że różnice dotyczą nie tylko sposobu rozumienia funkcji stylistycznej formantów, lecz także metod jej badania. Proponowane podejścia obejmują zarówno analizę materiału leksykalnego, metody introspekcyjne, badania ankietowe, jak i analizy frekwencyjno-korpusowe. Zróżnicowanie metod wynika przede wszystkim z odmiennego ujmowania przedmiotu analizy oraz z dążenia do możliwie obiektywnego opisu właściwości stylistycznych formantów.

Kwestią wymagającą doprecyzowania jest relacja między pojęciami stylu funkcjonalnego, rejestru języka i typu tekstu. Styl funkcjonalny odnosi się do społecznie ukształtowanego sposobu używania języka w określonych sferach komunikacji (por. Wilkoń 2000: 48–49; Gajda 2002: 44). Współczesna stylistyka funkcjonalna, redefiniując swoje cele w kontekście lingwistyki tekstu, upatruje w stylu kategorii

o charakterze całościowym i dynamicznym. Mimo wszystko sam Stanisław Gajda stwierdza, że „[s]tyl jako »dusza« tekstu stanowi wciąż tajemnicę i stawia opór działaniom poznawczym" (Gajda 2018: 79). Rejestr języka z kolei rozumiemy jako odmianę użycia języka uwarunkowaną sytuacją komunikacyjną (Staples, Egbert, Biber, Conrad 2015: 175). Typ tekstu stanowi natomiast kategorię opisującą zbiór tekstów o podobnych właściwościach komunikacyjnych i funkcjonalnych. Za Douglasem Biberem i Susan Conrad przyjmujemy, że pojęcia te nie stanowią konkurencyjnych klasyfikacji, lecz komplementarne perspektywy opisu tego samego materiału językowego (Biber, Conrad 2009: 2).

W niniejszym artykule punktem odniesienia dla analizy formantów są typy tekstów wyróżnione w Narodowym Korpusie Języka Polskiego (NKJP). Nie należy ich utożsamiać ze stylami funkcjonalnymi, są one raczej kategorią analityczną służącą organizacji materiału korpusowego. Styl funkcjonalny pełni natomiast funkcję kategorii interpretacyjnej wykorzystywanej na etapie wyjaśniania zaobserwowanych regularności. Zakładamy, że systematyczne preferencje określonych formantów w poszczególnych typach tekstów mogą stanowić przesłankę do formułowania wniosków dotyczących ich wartości stylistycznej. Chcielibyśmy więc w tym miejscu jeszcze raz bardzo mocno podkreślić, że wnioski te mają charakter pośredni i wymagają interpretacji z uwzględnieniem kategorii sytuacji komunikacyjnej.

W niniejszym artykule przyjmujemy metodę zastosowaną przez K. Waszakową, opartą również na materiale korpusowym, choć w jej badaniach dane korpusowe były zapośredniczone przez słownik frekwencyjny. Sięgamy jednak do znacznie większej bazy materiałowej. Analizujemy dwie kwestie, które w istocie rzeczy są dwiema stronami jednego medalu. Z jednej strony badamy zróżnicowanie typów tekstów pod względem udziału poszczególnych sufiksów słowotwórczych, z drugiej zaś – zróżnicowanie samych sufiksów pod względem ich rozkładu w różnych typach tekstów.

Niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z innowacją słowotwórczą, czy użyciem już dobrze zakorzenionego w języku wyrazu, istnieją formacje, które pojawiają się częściej, a inne rzadziej w określonych sytuacjach komunikacyjnych. Porównujemy więc liczbę wystąpień leksemów (unikalnych wyrazów, ang. *types*) w różnych typach tekstów. Pokazujemy, że wprawdzie niemal każdy formant występuje we wszystkich analizowanych typach tekstów, jednak liczba leksemów tworzonych za jego pomocą jest w nich zróżnicowana. Należy przy tym podkreślić, że tego rodzaju zależności można wiarygodnie opisać wyłącznie na podstawie danych korpusowych, pozyskiwanych zarówno bezpośrednio, jak i – jak w badaniach K. Waszakowej – za pośrednictwem słowników frekwencyjnych.

2. Metody

Nasze badania oparte są na zrównoważonym, 300-milionowym podkorpusie Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Korzystaliśmy bezpośrednio ze stacjonarnej wersji tego korpusu, która pozwala na wyszukiwanie nieograniczone, nie zaś z wersji sieciowej, która zwraca do 1000 wystąpień. Na pytanie badawcze będziemy odpowiadać na podstawie analizy derywatów odrzeczownikowych, odczasownikowych oraz odprzymiotnikowych, które są nazwami subiektów czynności, procesów i stanów (N SUB), a więc wyrazów zawierających następujące wykładniki formalne nazw subiektów (lista według: Grzegorczykowa, Puzynina 1999: 400): *-acz*, *-ajda*, *-ajło*, *-ak*, *-aka*, *-alski*, *-ała*, *-anek*, *-aniec*, *-ant*, *-arz*, *-at*, *-ator*, *-awiec*, *-ątek*, *-ątko*, *-ca*, *-ec*, *-ek*, *-el*, *-elec*, *-eniec*, *-ent*, *-eń*, *-er*, *-ęga*, *-iciel*, *-idło*, *-ik, -inier*, *-isko*, *-ista/ -ysta*, *-niczy*, *-nik*, *-och*, *-oń, -or, -owicz*, *-owiec*, *-owy*, *-sa*, *-ski*, *-ta*, *-uch*, *-ulski*, *-uła*, *-un*, *-uś*, *-ysz*. Jest to niewątpliwie klasa heterogeniczna, więc często zdarzają się derywaty, których nie da się jednoznacznie przypisać do jednej z powyższych podklas. Skupiamy się więc raczej na funkcjonowaniu formantów niż na precyzyjnie wyróżnionych kategoriach słowotwórczych. Analizowane derywaty to derywaty mutacyjne, nie ma wśród nich modyfikacyjnych ani transpozycyjnych. Derywaty mutacyjne bowiem faktycznie wprowadzają nowe jednostki leksykalne, natomiast derywaty modyfikacyjne i transpozycyjne, zmieniając część mowy lub aspekt, nie świadczą o mechanizmach kreatywnej derywacji (Kleszczowa 1981: 76).

Celem tego artykułu jest zbadanie rozkładu poszczególnych formantów w różnych typach tekstów. Przyjmujemy klasyfikację, którą wypracowali twórcy NKJP (Górski, Łaziński 2012: 15). Przyjęli oni wymienione poniżej typy tekstów[2], oznaczane podanymi w nawiasie kodami używanymi w składni wyszukiwarki Poliqarp[3]:

– literatura piękna (lit),
– literatura faktu (fakt),
– publicystyka i wiadomości prasowe (publ),
– teksty naukowo-dydaktyczne (nd),
– teksty informacyjno-poradnikowe (inf-por),
– książki niebeletrystyczne niesklasyfikowane (nklas),
– inne teksty pisane (inne_pisane),
– teksty pochodzące z internetu (internet),
– teksty konwersacyjne (konwers),
– teksty quasimówione, w praktyce protokoły parlamentarne (qmow).

Warto pamiętać, że poszczególne typy tekstów mają różny udział w korpusie, jednak na wykresie analizy odpowiedniości wszystkie dane są normalizowane,

[2] Alternatywnie można by je nazwać stylami, niemniej twórcy NKJP celowo używają neutralnego wyrażenia „typ tekstu".

[3] W dalszej części tego tekstu na wykresie będziemy się posługiwali skrótami.

tj. ujmowane jako udział wyrazów z danym formantem wśród wszystkich derywowanych nazw subiektów w danym typie tekstów. Na przykład w literaturze faktu mamy 1299 unikalnych wyrazów sklasyfikowanych przez nas jako osobowe nazwy subiektu. Wśród nich jest 88 wyrazów derywowanych z formantem *-owiec* (88/1299), co stanowi 7% (dokładnie 6,8%), jednak gdy weźmiemy pod lupę publicystykę, to okaże się, że te liczby to odpowiednio 133 i 1637, czyli udział wyrazów derywowanych z formantem *-owiec* to 8%.

Pierwszym krokiem było stworzenie konkordancji, która zawiera wszystkie wyrazy spełniające pewien warunek, a występujące w tekstach określonego typu. Przykładowe zapytanie to:

[base=".+[yi]sta" & gnd=m1] meta typ="lit".

Można je sparafrazować jako „znajdź wyrazy kończące się na litery *i* lub *y* + *sta* i w rodzaju męskoosobowym w tekstach literackich". Zapytanie to ma na celu wychwycenie wszystkich wyrazów z formantem *-ista/-ysta*. Ponieważ korpus nie zawiera danych o budowie morfologicznej słów, wyszukiwanie może się odbywać jedynie poprzez zadanie odpowiedniej kombinacji liter, na którą szukane przez nas wyrazy mogą się kończyć.

Zapytanie to nie zwróci jednak ani wszystkich wyrazów, ani wyłącznie wyrazów z formantem *-ista/-ysta*. Mianowicie pominięte zostaną wyrazy nieznane analizatorowi morfologicznemu, np. lematy *sikkarysta*[4] czy *aparycjonista*[5], którym – jako nierozpoznanym – analizator przypisał kategorii *pos* wartość *ign*, innymi słowy, określił część mowy tego wyrazu *(pos)* jako „nieznana" *(ign)*. Wyrazy nierozpoznane przez analizator morfologiczny wyszukaliśmy poprzez zmodyfikowane zapytania, np.

[base=".+[yi][sś](ta|ty|cie|tę|ci|tów|tom|tami|tach)" & pos=ign] meta typ=lit,

a więc poprzez dodanie sekwencji liter odpowiadającej wszystkim formom fleksyjnym przynależnym leksemom z formantem *-ista/-ysta*. Wydobyte w ten sposób formy były przez nas lematyzowane (sprowadzane do postaci mianownika liczby pojedynczej) za pomocą odpowiednich wyrażeń regularnych.

Z drugiej strony, jak dobrze wiadomo, nie każdy wyraz kończący się na daną sekwencję fonemów jest osobową nazwą subiektu, a nawet w ogóle derywatem. Ilustratywnym przykładem jest *pawlacz* (definiowany przez WSJP PAN jako 'schowek w postaci szafki lub półki znajdującej się pod sufitem'), który to leksem nie tylko

[4] „Cios spadł na głowę sikkarysty" – Jan Dobraczyński, *Święty miecz*.

[5] „Podejdzie do niej jakiś aparycjonista – powiedział Witek. – Zagada ją, wyprowadzi w głąb… parku" – Edward Stachura, *Cała jaskrawość*.

nie jest nazwą wykonawcy czynności, ale nawet nie jest wyrazem derywowanym, jako że nie istnieje czasownik **pawlać*. Tak sporządzoną listę weryfikujemy więc pod kątem tego, czy faktycznie mamy do czynienia z *nomen agentis*. Było to robione przez nas, a nie automatycznie, jednak wdrożyliśmy pewien półautomatyczny system, który wstępnie rozstrzygał tę kwestię, porównując tematy wydobyte z wyrazów znanych słownikowi morfologicznemu Polimorf z sekwencją liter pozostającą po odcięciu sufiksu derywacyjnego. Decyzje tego systemu były jednak za każdym razem sprawdzane przez autorów niniejszego tekstu.

Uzyskane w ten sposób dane z konkordancji przekształcamy w tabelę krzyżową. Chcemy tu jeszcze raz wyraźnie podkreślić, że w ogóle nie braliśmy pod uwagę frekwencji typu. Zarówno *senator*, pojawiający się 98 433 razy w tekstach quasimówionych, jak i *skandalista*, pojawiający się w nich jeden raz, są w tabeli uwzględniane jednokrotnie. Jeśli więc mówimy, że w literaturze faktu *-acz* występuje 146 razy, oznacza to, że odnotowaliśmy 146 różnych wyrazów nazywających wykonawców czynności i nosicieli cechy utworzonych za pomocą odnośnego formantu, bez względu na liczbę reprezentujących je wyrazów tekstowych (ang. *tokens*). Nie ma również znaczenia, że ów *skandalista* pojawiał się również w typach: internet, lit, publ, nklas, fakt, qmow, nd. W każdym z nich powiększa on liczbę odnotowanych typów o jeden.

Ponieważ tego rodzaju tabela jest mało czytelna, dane, które otrzymaliśmy w wyżej opisany sposób, zwizualizujemy za pomocą wykresu analizy odpowiedniości (inaczej: analizy korespondencji). Jest to sposób wizualizacji tablic dwudzielczych i wielodzielczych, zawierających pewne dane kategorialne, które charakteryzują powiązania między kolumnami (w naszym wypadku typami tekstu) i wierszami (formantami). Otrzymane wyniki pozwalają na analizę struktury zmiennych jakościowych tworzących tablicę. Są one popularnym sposobem analizy danych kategorialnych, szczególnie w naukach społecznych. Metody analizy odpowiedniości rozwinięte zostały głównie we Francji we wczesnych latach 60., a potem 70. ubiegłego stulecia przez Jeana-Paula Benzécriego (1992) i dopiero później zdobyły popularność w krajach anglojęzycznych (Hoffman, Franke 1986). Dobrym polskojęzycznym wprowadzeniem do analizy odpowiedniości jest praca Jarosława Górniaka (2000).

Otrzymane dane zostały opracowane za pomocą pakietu FactoMineR w środowisku programistycznym R.

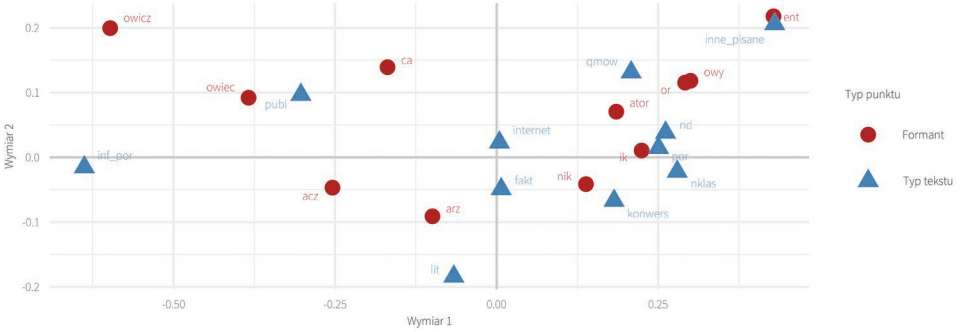
Powtórzmy, że analiza ta ma na celu odpowiedzieć na następujące pytania:

1) Jakie formanty są preferowane przez określone typy tekstów?
2) Które formanty są raczej uniwersalne i typów nie różnicują, a które są bardziej charakterystyczne tylko dla pewnych z nich?
3) Co nam to mówi o typach tekstów, w szczególności: jakie typy są do siebie podobne pod analizowanym względem?

Każdy punkt na wykresie reprezentuje jedną kategorię (trójkąty – typy tekstów, kółka – formanty), a odległości między punktami mają znaczenie interpretacyjne – im bliżej siebie leżą punkty reprezentujące tę samą kategorię (tj. typ tekstu lub

formant), tym silniejszy jest związek między nimi. Punkty położone blisko środka wykresu można traktować jako „neutralne" lub uniwersalne, natomiast te oddalone od środka wskazują na cechy bardziej swoiste jedynie dla wybranych typów.

Należy zwrócić uwagę, że wykres redukujący zmienność do dwu wymiarów pozwala uchwycić niemal 72% obserwowanej zmienności.

Wykres 1. Analiza odpowiedniości. Na wykresie są zaznaczone tylko te punkty, które mają wkład wyższy niż średnia i sumę cos² w obu wymiarach większą niż 0,5.

Osie x i y nie mają z góry ustalonego znaczenia, jak w klasycznych wykresach statystycznych; należy je interpretować opisowo, patrząc na to, jakie kategorie znajdują się po przeciwnych stronach osi. Mówiąc prościej: samo w sobie nie ma znaczenia, czy współrzędne danej kategorii są ujemne, czy dodatnie, istotne jest to, że jeśli inna kategoria znajduje się po przeciwnej stronie osi, to znaczy, że obie te kategorie są radykalnie różne. Oś x pokazuje najważniejszy kierunek zróżnicowania danych, oś y – kolejny, słabszy, ale nadal istotny. Sens osi można uchwycić, porównując skupienia punktów i szukając tego, co je łączy z perspektywy językoznawczej. W interpretacji nie chodzi więc o dokładne wartości liczbowe, lecz o ogólny obraz podobieństw, kontrastów i tendencji widocznych w rozmieszczeniu kategorii na wykresie. Jeśli pewne typy tekstów i pewne formanty lokują się po jednej stronie osi, to oznacza to pewien związek między nimi, a ściślej, że liczba obserwowanych wystąpień danego formantu w danym typie jest wyższa niż oczekiwana (czyli taka, jakiej należałoby się spodziewać, gdyby nie było żadnego związku między formantami a stylami). W dalszej części tego artykułu będziemy się posługiwali dwiema kluczowymi wartościami: wkładem i kwadratem cosinusa kąta (dalej: cos²). Wkład (ang. *contribution*) to informacja, w jakim stopniu dana kategoria „tworzy" dany wymiar – np. wkład = 15 oznacza, że dana kategoria odpowiada za 15% tego, co widzimy na tej osi. Z kolei cos² przyjmuje wartość między 0 a 1 i informuje nas o tym, jak dobrze dana kategoria jest odwzorowana na osi; im wartość cos² bliższa jest 1, tym lepiej położenie na wykresie odzwierciedla jej rzeczywistą charakterystykę.

3. Wyniki

Pierwszy wymiar, wyjaśniający 57,19% całkowitej zmienności, stanowi główną oś struktury danych. Wymiar ten budują następujące typy tekstów: po stronie ujemnej – publicystyczne (wkład = 48,566), po stronie dodatniej – inne pisane (wkład = 13,413), naukowo-dydaktyczne (wkład = 11,720). Oprócz nich dobrze reprezentowane są teksty informacyjno-poradnikowe (wkład = 7,149, $cos^2 = 0{,}748$), książkowe niesklasyfikowane (wkład = 9,635, $cos^2 = 0{,}614$), quasimówione (wkład = 5,582, $cos^2 = 0{,}516$), jednak procent ich wkładu jest poniżej średniej. Zauważmy, że publicystyce można przypisać niemal połowę zmienności tego wymiaru. Z kolei teksty naukowo-dydaktyczne mają duży wkład, ale znajdują się najbliżej punktu 0, stanowią więc punkt odniesienia, wobec którego różnicują się inne typy tekstów, ale równocześnie nie są związane z żadnym z biegunów osi. Oznacza to, że nie wykazują wyraźnych preferencji względem formantów charakterystycznych dla poszczególnych stron osi, a ich profil ma bardziej zrównoważony, neutralny charakter. Równocześnie formanty, które tę oś budują, to *-owicz*, *-owiec*, *-acz*, których sumaryczny wkład stanowi 51,498% inercji (ponadto dobrze reprezentowane są *-ca* i *-ak*). Wszystkie trzy znajdują się po stronie ujemnej na osi x, a więc tej, po której leży i publicystyka. Po stronie dodatniej lokują się *-ent*, *-or*, *-ator*, *-ik*, *-nik*, *-owy*, a także z mniejszym od średniej wkładem *-iciel*, *-ant*, *-ta*, *-at*, *-ek*, *-eń*, *-ec*, *-el*, *-ysz*, *-niczy*, *-ęga*. Dodajmy wreszcie, że najbliżej punktu 0 mieszczą się (a więc są najmniej specyficzne) formanty *-nik* i *-arz*.

Jak zatem można scharakteryzować wymiar pierwszy, reprezentowany przez oś x? Przypomnijmy, że analiza odpowiedniości z czysto matematycznego punktu widzenia jest w pełni symetryczna, to znaczy, że typy tekstów tyleż mówią o formantach, co formanty o typach. Jednak z punktu widzenia pytania badawczego postawionego w tym artykule to typy tekstów stanowią swoistą siatkę kartograficzną, a wartość stylistyczną formantu staramy się scharakteryzować poprzez typy, w których jest on chętniej używany. Wymiar ten jest ufundowany na opozycji języka mediów pisanych z jednej strony, a z drugiej strony tekstów użytkowych, przede wszystkim aktów prawnych oraz publikacji naukowych i podręczników. Jest to więc opozycja tekstów charakteryzujących się całkowitym obiektywizmem i pozbawionych ekspresyjnego charakteru wobec tekstów zasadniczo również obiektywnych, ale jednak niepozbawionych elementów ekspresyjności czy też ludyczności, jakimi są teksty prasowe. Jeśli tak, to możemy przyjąć, że dobrze reprezentowane w tym wymiarze formanty o ujemnych koordynatach są mniej formalne niż te o koordynatach dodatnich.

Wymiar drugi, reprezentowany na osi y i wyjaśniający 13,75% zmienności, ma charakter bardziej selektywny i jest w dominującym stopniu tworzony przez teksty literackie, które cechują się bardzo wysokim wkładem oraz wysoką jakością reprezentacji (wkład = 53,755, $cos^2 = 0{,}797$). Wysokim wkładem cechuje się publicystyka (wkład = 19,193) oraz teksty inne pisane (wkład = 12,165), są one jednak bardzo słabo

reprezentowane – wartość cos^2 dla publicystyki to 0,091, a dla tekstów innych pisanych 0,149. Teksty quasimówione mają niską wartość cos^2 (0,206), a ich wkład jest niższy od średniej (8,805), dlatego nie są interpretowane w tym wymiarze. Pozostałe typy tekstów nie wpływają na budowę wymiaru, nie są też wiarygodnie reprezentowane na tej osi. Po stronie ujemnej znajduje się literatura piękna wraz z sufiksami *-ątko*, *-uła*, *-isko*, *-uch*, *-uś*, *-eniec*, *-arz*, *-aniec*. Przeciwstawiają im się teksty inne pisane wraz z formantami *-ca*, *-ent*. Wymiar ten wyodrębnia przede wszystkim teksty literackie na tle pozostałych typów komunikacji. Dlatego oś tę definiuje opozycja literackość vs nieliterackość, na co wskazuje emocjonalne nacechowanie stosowanego słownictwa. Literackość jest ekspresywna, nieliterackość – neutralna. Poziom cos^2 przekraczający przyjęty przez nas próg mają *-ajło*, *-ała*, *-ątek*, *-eniec*, *-inier*, *-och*, jednak w małym stopniu wpływają one na strukturę osi.

Jeśli pierwsze dwa wymiary w sumie wyjaśniają ponad 70% zmienności, zazwyczaj pomija się wymiary kolejne. W naszym wypadku jednak wymiar trzeci, wyjaśniający jedynie 8,2% zmienności, jest wyraźnie interpretowalny. W przeważającym stopniu bowiem buduje ten wymiar kategoria tekstów konwersacyjnych, której wkład jest wyższy (wkład = 73,977, cos^2 = 0,754) niż wkłady pozostałych typów tekstu łącznie. Jest to więc opozycja kanał mówiony vs kanał pisany. Pozostałe typy tekstów posługujące się kanałem pisanym mają bardzo niskie wartości cos^2, np. naukowo-dydaktyczne (0,066), niesklasyfikowane (0,065), publicystyczne (0,000), quasimówione (0,005), a zatem żaden z tych typów nie jest ani wiarygodnie położony na osi, ani jej nie buduje. Cechą charakteryzującą ten wymiar jest kolokwialność, oralność, a więc przeciwstawienie całkowicie spontanicznej, nieoficjalnej komunikacji mówionej tekstom pisanym. Najciekawsze są tu te formanty, które lokują się po stronie „mówionej": *-alski* (wkład = 33,127), *-ała* (wkład = 9,279), *-aka* (wkład = 2,708), *-el* (wkład = 3,526).

4. Zakończenie

Teza, że zróżnicowanie stylistyczne obejmuje również użycie słownictwa z określonymi formantami, jest raczej niekontrowersyjna. Mniej oczywisty jest sposób jej udowodnienia, a przede wszystkim zbadania różnic w użyciu słabo nacechowanych formantów, charakterystycznych dla polszczyzny wspólnoodmianowej. W odróżnieniu od poprzednich prób operacjonalizacji tego zagadnienia my odwołaliśmy się wprost do realnie istniejących tekstów, a ściślej – pewnej ich próbki, jaką jest korpus.

Zaproponowane przez nas podejście pozwala wyodrębnić dwie warstwy: formanty obecne we wszystkich odmianach polszczyzny i te, które są charakterystyczne dla pewnych odmian, w innych zaś unikane. Co więcej, podejście to pozwala dostrzec te różnice nie tylko w odniesieniu do wyraźnie nacechowanych formantów, takich jak *-uła* czy *-alski*, lecz także do tak – zdawałoby się – neutralnych, jak *-ent*

czy *-ator*. Analiza odpowiedniości pozwoliła wyróżnić pewne wyraźne opozycje: pierwszy wymiar budują z jednej strony teksty charakteryzujące się obiektywizmem i brakiem emocjonalności, z drugiej teksty publicystyczne, w których (przynajmniej pozorny) obiektywizm powinien być uzupełniony elementami swobodniejszymi i bardziej emocjonalnymi. Drugą opozycję buduje literackość przeciwstawiona nieliterackości, czy inaczej fikcjonalność przeciwstawiona niefikcjonalności. Wreszcie trzeci wymiar to kolokwialność (czyli nieformalna, codzienna komunikacja ustna) przeciwstawiona tekstom pisanym. W obrębie każdej z tych opozycji lokują się poszczególne formanty. Uzyskane wyniki są niewątpliwie obiecujące (choć przecież w dużej mierze mało zaskakujące), warto więc w ten sposób przebadać pozostały zasób środków słowotwórczych.

Literatura

Benzécri J.-P., 1992, *Correspondence Analysis Handbook*, „Statistics: Textbooks and Monographs", t. 125, New York.

Biber D., Conrad S., 2009, *Register, Genre, and Style*, „Cambridge Textbooks in Linguistics", Cambridge, http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511814358.

Buttler D., 1990, *Wahania formy wyrazów zapożyczonych i ich derywatów*, „Poradnik Językowy" 4 (473), s. 311–315.

Ejsmunt I., 2007, *Atrybutywny i ekspresywny charakter derywatów rzeczownikowych w gwarze Oleśnicy koło Poddębic*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica" 44, s. 9–22, https://doi.org/10.18778/0208-6077.44.02.

Gajda S., 2002, *Opolska stylistyka*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki" 11, 1–2 (21–22), s. 43–57.

Gajda S., 2018, *Styl jako kategoria tekstowa*, [w:] U. Okulska, U. Topczewska, A. Jopek-Bosiacka (red.), *Wybrane zagadnienia lingwistyki tekstu, analizy dyskursu i komunikacji międzykulturowej – In memoriam Profesor Anny Duszak (1950–2015)*, Warszawa, s. 77–91.

Gala S., 1983, *Kategorie semantyczne a odmiany stylistyczne w antroponimii*, „Onomastica" 28, s. 105–131.

Górniak J., 2000, *Zastosowanie analizy korespondencji w badaniach społecznych i marketingowych*, „ASK. Społeczeństwo. Badania. Metody" 9, s. 115–134.

Górski R.L., Łaziński M., 2012, *Typologia tekstów w NKJP*, [w:] A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.), *Narodowy korpus języka polskiego*, Warszawa, s. 13–23.

Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.

Grochowski M., 2008, *Stylistyka leksykalna jako dział leksykologii i pragmatyki (próba określenia przedmiotu badań)*, [w:] K. Maćkowiak, C. Piątkowski (red.), *Stylistyka a leksykologia. Związki, zależności, metody*, „Studia o Języku i Stylu Artystycznym", t. 4, Zielona Góra, s. 45–55.

Grzegorczykowa R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.

Grzegorczykowa R., Puzynina J., 1999, *Słowotwórstwo*, [w:] R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa, s. 361–468.

Guz W., 2010, *Register Variation and Lexical Innovation: A Study of English Nominalizations*, „Studies in Linguistics and Methodology", t. 1, Lublin.

Hoffman D.L., Franke G.R., 1986, *Correspondence Analysis: Graphical Representation of Categorical Data in Marketing Research*, „Journal of Marketing Research" 23 (3), s. 213–227, https://doi.org/10.1177/002224378602300302.

Jadacka H., 1986, *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*, „Poradnik Językowy" 6 (435), s. 404–412.

Jaros V., 2022, *Niekategorialne nazwy czynności i aktów uroczystych z formantem* -ina // -iny *w idiolekcie Joachima Lelewela*, „Prace Językoznawcze" 24 (3), s. 173–187, https://doi.org/10.31648/pj.7906.

Kaliszan J., 1999, *Synonimia słowotwórcza odrzeczownikowych nazw osobowych w języku polskim i rosyjskim*, „Scripta Neophilologica Posnaniensia" 1, s. 27–30.

Kaproń-Charzyńska I., 2007, *Pragmatyczna funkcja formantów w opisie derywatów*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 63, s. 147–156.

Kaproń-Charzyńska I., 2011, *Funkcja stylistyczna formantów słowotwórczych. Zarys problematyki*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 46, s. 57–69, https://doi.org/10.11649/sfps.2011.004.

Kaproń-Charzyńska I., 2014, *Pragmatyczne aspekty słowotwórstwa. Funkcja ekspresywna i poetycka*, Toruń.

Kleszczowa K., 1981, *Ograniczenia semantyczne w procesie derywacji nazw narzędzi*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach", nr 437, Katowice.

Kostecka-Sadowa A., 2020, *Charakterystyka słowotwórcza ekspresywnych nazw człowieka w gwarze polskiej obwodu lwowskiego (wybrane przykłady)*, „Gwary Dziś" 12, s. 289–297, https://doi.org/10.14746/gd.2020.12.22.

Kurdyła T., 2015a, *Polskie habitatywa na -anin, -an i -ak (przyczynek)*, „Onomastica" 59, s. 181–195, https://doi.org/10.17651/ONOMAST.59.11.

Kurdyła T., 2015b, *Pragmatyka w klasyfikacji słowotwórczej rzeczownika*, „LingVaria" X, nr 19, s. 61–79, https://doi.org/10.12797/LV.10.2015.19.04.

Kurkowska H., Skorupka S., 2001, *Stylistyka polska. Zarys*, wyd. V z uzup., „Klasyka Językoznawstwa Polskiego", Warszawa.

Markowski A., 1987, *Wyodrębnienie wyrazów wspólnych z zasobu leksykalnego polszczyzny*, „Poradnik Językowy" 8 (447), s. 585–593.

Nagórko A., 2007, *Zarys gramatyki polskiej*, wyd. VII uzup., Warszawa.

Narodowy Korpus Języka Polskiego, praca zbiorowa, red. A. Przepiórowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, Warszawa 2012.

Siudzińska N., 2015, *Problemy z opisem derywatów modyfikacyjnych (na przykładzie ekspresywów motywowanych nazwami osobowymi)*, [w:] U. Sokólska (red.), *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, Białystok, s. 447–467.

Staples S., Egbert J., Biber D., Conrad S., 2015, *Register Variation: A Corpus Approach*, [w:] D. Tannen, H.E. Hamilton, D. Schiffrin (red.), *The Handbook of Discourse Analysis*, wyd. II, Chichester, s. 175–196, https://doi.org/10.1002/9781118584194.ch24.

Waszakowa K., 1989, *Udział obcych środków słowotwórczych w odmianach współczesnej polszczyzny ogólnej*, „Przegląd Humanistyczny" 33 (2), s. 109–119.

Waszakowa K., 2005, *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa.

Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania, praca zbiorowa, red. P. Żmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków 2018.

Wilkoń A., 2000, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, wyd. II popr. i uzup., „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach", nr 1875, Katowice.

WSJP PAN: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [on-line:] https://www.wsjp.pl/ (dostęp: 4 VII 2026).

Zarębski R., 2012, *Rzeczownikowe prefiksy obcego pochodzenia w historii języka polskiego*, Łódź.

The Stylistic Value of Derivational Affixes: Evidence from Corpus Data

Abstract

This article examines the stylistic value of derivational suffixes that form nouns denoting agents of actions, processes, and states. The study operates on the premise that if a certain text type shows a preference for a given suffix while another clearly avoids it, this can be used to draw conclusions about the suffix's stylistic value. To this end, all nouns belonging to this class of derivatives attested in the National Corpus of Polish were extracted, alongside the specific text types (as defined by the corpus designers) in which they occurred. The data were then subjected to correspondence analysis, revealing similarities and differences among styles in terms of their preferences for particular suffixes. In Dimension 1, which explains 57% of the variance, press texts are contrasted with academic and so-called miscellaneous written texts. The suffixes *-owicz*, *-owiec*, and *-acz* are particularly characteristic of press texts, while *-ent*, *-or*, *-ator*, *-ik*, *-nik*, and *-owy* are clustered at the opposite pole. The second dimension contrasts fiction with non-fiction, with the former characterized by *-ątko*, *-uła*, *-isko*, *-uch*, *-uś*, *-ieniec*, *-arz*, *-aniec*, and *-ca*. Finally, the third dimension contrasts colloquial language, represented by suffixes such as *-alski*, *-ała*, *-aka*, and *-el*, with written texts.